

ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ

«ΑΥΤΟΠΤΗΣ ΦΟΒΕΡΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ»

Ἡ συζήτηση γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

τόμ. 114, τεύχος 1355

ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 1983

ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ

«ΑΥΤΟΠΤΗΣ ΦΟΒΕΡΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ»

Ἡ συζήτηση γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

τόμ. 114, τεύχος 1355

ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 1983

«ΑΥΤΟΠΤΗΣ ΦΟΒΕΡΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ»

Ἡ συζήτηση γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς

I. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ σκέψη.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὡς τὸ θεμελιακὸ γεγονός γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρθρώνεται μιὰ ὀλόκληρη ἱστορικὴ ἐποχὴ, λειτούργησε καταλυτικὰ στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ ἀποτέλεσε τὸ ἕνασμα μιᾶς πολυπλευρῆς θεωρητικῆς συζήτησης. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀνταλλαγῆς αὐτῆς διατυπώθηκαν θέσεις καὶ κρίσεις ποὺ δημιούργησαν νέες προτεραιότητες καὶ αἰτήματα στὴν παράδοση τοῦ πολιτικοῦ λόγου καὶ σφυρηλάτησαν νέους ὅρους πολιτικοῦ στοχασμοῦ. Ἡ μεγάλη συζήτηση κινήθηκε σὲ πολλὰ ἐπίπεδα καὶ λειτούργησε μὲ τρόπους ὄχι πάντα ταυτόσημους μὲ τὶς προθέσεις τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς. Τὴν πολιτικὴν θεωρίαν δὲν ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἡ πολεμικὴ στὸ ἐπίπεδο τῆς μαζικῆς προπαγάνδας — παρὰ τὴν ἱστορικὴ βαρύτητα τοῦ φαινομένου. Οἱ ὅροι τῆς συζήτησης στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἐννοιολογικὲς παρεμβάσεις, ποὺ ἀνοίγουν δρόμους πρὸς τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων τῆς συλλογικῆς ζωῆς.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στὴν συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς συζήτησης δὲν θὰ σταθοῦμε στὴν πλούσια πολεμικὴ φιλολογία τῶν φυλλαδίων. Στὴν Γαλλία τῶν ἀμέσως προεπαναστατικῶν χρόνων, τὴν ἐποχὴ τῆς λεγομένης «ἐξέγερσης τῆς ἀριστοκρατίας»¹, οἱ φυλλαδιογράφοι εἶχαν ἤδη ἀναμοχλεύσει τὶς πολιτικὲς εὐαισθησίες, θίγοντας θεμελιώδη ζητήματα τῆς πολιτικῆς τάξης². Ἡ σύγκληση τῶν *Genivxwv Tάξεων* τὸ 1788 καὶ ἡ σύνταξη τῶν *Cahiers de Doléances* πρόσφεραν νέα ἐρεθίσματα στὴν πολεμικὴ φιλολογία. Τὰ

φυλλάδια, ποὺ κυκλοφόρησαν μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι συνιστοῦν τὸ προοίμιο τῆς μεγάλης συζήτησης³. Μὲ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ 1789 σφυρηλατοῦνται οἱ γραμμὲς τῆς ἰδεολογικῆς ἀντιπαράθεσης, ἡ ὁποία μὲ τὴν πρόοδο τῆς Ἐπανάστασης μεταβάλλεται σὲ μωσαϊκὸ διενέξεων καὶ ἀντιθέσεων. Στὴν ἀρχικὴ ἀντιδικία ἐπαναστατῶν καὶ ἀντεπαναστατῶν προστίθενται οἱ ποικίλες ἀντιθέσεις στὶς τάξεις τῶν ἐπαναστατῶν, μὲ κορυφαία βέβαια τὴν ἀντίθεση τῶν φιλελευθέρων Γιρονδίνων μὲ τοὺς ριζοσπάστες Ἰακωβίνους, ὡς τὴν ἀκραία ἀντίθεση τῶν Enragés καὶ τῶν Égaux τοῦ Babeuf κατὰ τῆς ἀστικῆς κοινωνικῆς τάξης, ποὺ οἰκοδομοῦσε ἡ Ἐπανάσταση⁴.

Οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς ἐκφράστηκαν σὲ μιὰ ὀγκώδη παραγωγή φυλλαδίων, ποὺ ἀποτυπώνει τὸ φάσμα τῶν ἰδεολογικῶν ζυμώσεων τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ὁ ἐπαναστατικὸς πυρετὸς ἔγινε βαθιὰ αἰσθητὸς πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς γαλλικῆς ἐπικράτειας καὶ ὁ ἀπόηχος τῶν νέων ἰδεολογικῶν ἀντιθέσεων ἔφτασε ὡς τὰ πιὸ ἀπόμακρα σημεῖα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου καὶ ὡς τὶς ὑπερατλαντικὲς τῆς παραφωδὲς. Σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες ἡ ζύμωση αὐτὴ καταγράφηκε σὲ λιγότερα ἢ περισσότερα φυλλάδια, ἐνῶ παράλληλα ἡ Ἐπανάσταση λειτούργησε ὡς ὁ ἀποφασιστικὸς καταλύτης γιὰ τὴν πολιτικοποίηση τοπικῶν κινήματων Διαφωτισμοῦ καὶ τὴν ἀρθρωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν λαῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου.

Οἱ προηγούμενοι ὑπαινιγμοὶ ὑποδεικνύουν τὶς εὐρύτερες πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς παραμέτρους τῆς θεωρητικῆς συζήτησης γιὰ

τῆ Γαλλικῆ Ἐπανάσταση. Στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς θεωρίας ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀντιπαράθεση ἐπιχειρημάτων γύρω ἀπὸ τὸν πολιτικὸν χαρακτήρα καὶ τὴ σημασία τῶν δρωμένων στὴ Γαλλία, συντελέστηκε στὴν ἀντίπερα ὄχθη τῆς Μάγχης μὲ τὴ διαμάχη τῶν Edmund Burke καὶ Thomas Paine. Ἡ θεωρητικὴ τους μονομαχία, πέρα ἀπὸ τὴ λαμπρὴ ἰδιοφυΐα τῆς ἐκατέρωθεν πολεμικῆς, ἦ μᾶλλον ἐξαιτίας της, παρουσίασε ἀπτά τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης καὶ τῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Στὰ μάτια τοῦ Edmund Burke ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση προοιωνιζόταν τὸ τέλος τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ὀρθολογιστικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ἀσυμβίβαστη διεκδίκηση καθολικῶν καὶ ἀναπαλλοτρίωτων ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, τῶν ὁποίων κορυφαία πολιτικὴ ἔκφραση ἀποτελοῦσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἀπειλοῦσαν νὰ καταστρέψουν τὸ ὑφάδι τῶν ἔμφυτων συναισθημάτων ἀλληλεξάρτησης, ποὺ ἔκαναν τὶς κοινωνικὲς ἱεραρχίες συμπαθεῖς, καὶ ἀποδεκτὲς τὶς προκαταλήψεις καὶ τὶς «εὐχάριστες αὐταπάτες», ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς ἀναστολὲς καὶ καθιστοῦσαν τὴν κοινωνικὴ συμβίωση δυνατὴ καὶ ὑποφερτῆ⁶. Ὁ ἀφηρημένος καὶ ἀπόλυτος ὀρθὸς λόγος ἀπειλοῦσε, κατὰ τὸ Burke, νὰ καταστρέψει τὰ κοινωνικὰ συναισθήματα στὰ ὁποῖα στηριζόταν ἡ κοινωνικὴ συμβίωση ὡς πλαίσιο τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Βλέποντας τὴν Ἐπανάσταση μὲ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ὁ Burke προφῆτευε ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς φιλελεύθερης συνταγματικῆς της φάσης, τὴν κατοπινὴ ριζοσπαστικοποίηση καὶ τὴν ἀπόληξή της στὴν Τρομοκρατία, ποὺ θὰ ἀναιροῦσε στὰ μάτια τῶν ἐπικριτῶν της τὶς θεμελιώδεις ἀνθρωπιστικὲς της ἀρχές.

Στὸν Burke ἀπάντησε ὁ μαχητικὸς ὑποστηρικτὴς τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης Thomas Paine, ἐπαγγελματίας ἐπαναστάτης τοῦ καιροῦ του. Στὴν προσπάθεια ἀναίρεσης τῆς καταγγελίας τῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὸ Burke, ὁ Paine ὑπεραμύνθηκε ἀκριβῶς ὅλων ἐκείνων τῶν ἀρχῶν, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων γέμιζε τὸ Burke μὲ φόβους γιὰ τὸ μέλλον τῆς πολιτισμένης ἀνθρώπινης συμβίωσης. Ὁ Paine ἀρνιόταν τὴν ἀξία τῆς

παράδοσης καὶ τῆς κληρονομιάς τοῦ παρελθόντος, ἀμφισβητοῦσε τὴ χρησιμότητα τῆς πείρας καὶ τῶν δοκιμασμένων θεσμῶν, ἀκόμη καὶ ἐκείνων τοῦ βρετανικοῦ πολιτεύματος, ποὺ μόλις μερικὲς δεκαετίες προηγουμένως εἶχαν ἐξυμνήσει ὁ Montesquieu καὶ ὁ Voltaire, καὶ κατάγγελλε τὴν ἀριστοκρατικὴ κοινωνία τῆς ἐξάρτησης καὶ τῶν προνομίων. Μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὰ αἰτήματα τοῦ λόγου διακήρυξε τὴν ἀνάγκη τῆς ριζικῆς ἀναμόρφωσης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν μὲ βάση τὶς καθολικὲς ἀρχές τῶν ἀφηρημένων δικαιωμάτων, ποὺ συμβόλιζε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση⁷.

Στὶς δύο αὐτὲς ἐκδοχὲς τῆς σημασίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης βρίσκονται οἱ πηγὲς τῶν δύο ἀντίμαχων ἰδεολογιῶν τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα, τοῦ ἀντεπαναστατικοῦ συντηρητισμοῦ καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Οἱ διαφορετικὲς ἀπόψεις τῶν Burke καὶ Paine γιὰ τὴν ἔννοια τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ γιὰ τὴ σχέση κράτους καὶ κοινωνίας, πηγάζουν ἀπὸ διαμετρικὰ ἀντίθετες ψυχολογικὲς καὶ ἠθικὲς ὑποθέσεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀνθρώπινης συνύπαρξης, ποὺ καθορίζουν μὲ τὴ σειρά τους τὴ φιλοσοφικὴ στάση καὶ τὴ συγκεκριμένη πολιτικὴ ἔκφραση τῶν δύο ἰδεολογικῶν παραδόσεων. Ἡ ἀντεπαναστατικὴ παράδοση, τῆς ὁποίας θεωρητικὸς γέναρχης ὑπῆρξε ὁ Burke, ἔφτασε σὲ ἀκραίες τοποθετήσεις καὶ ὑπερβολὲς ξένες πρὸς τὴ δική του προσγειωμένη διάγνωση τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ φαίνεται ἀμέσως ἀπὸ μιὰ σύγκριση τῆς τοποθέτησής του μὲ ἐκείνη τῶν πῶ διδάσκειων θεωρητικῶν ἐκπροσώπων τῆς γαλλικῆς ἀντεπαναστατικῆς θέσης, τῶν De Maistre καὶ Bonald. Οἱ τελευταῖοι ἀποτελοῦν τοὺς αὐθεντικοὺς ἔκφραστὲς τῆς ἀκραίας ἀντεπαναστατικῆς ἀντίδρασης στὴν ἱστορικὰ ἀρχέτυπη ἔννοιά της, καὶ διατύπωσαν τοὺς ὅρους, ποὺ ἐξέφρασαν τὴ γαλλικὴ συντηρητικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ σκέψη γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, ὡς τὸν Charles Maurras καὶ τὴν Action Française. Γιὰ τὴν παράδοση αὐτὴ ἡ μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἦταν ἡ μήτρα ὅλων τῶν κακῶν τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς ἱστορίας

ἀλλὰ καὶ ἡ κιβωτὸς τῆς ἁμαρτίας γιὰ τὴν ὁποία ἡ γαλλικὴ κοινωνία ὀφείλε νὰ ὑποστεῖ τὸν ἐξαγνισμό τῆς θείας τιμωρίας ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἤττας, τῆς ξένης κατοχῆς καὶ τοῦ ἐδαφικοῦ ἀκρωτηριασμοῦ⁸.

Ὡστόσο ἡ μᾶλλον γραφικὴ αὐτὴ προέκταση τῆς συζήτησης δὲν διαθέτει ἰδιαίτερον θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον, παρὰ τὶς ἐνδεχόμενες περιέργειες, ποὺ μπορεῖ νὰ κινήσει στὸ μελετητὴ τῶν ἰδεολογικῶν φαινομένων. Ἀντίθετα πραγματικὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ ἄλλη πτυχὴ τῆς συζήτησης γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ ἔγινε στοὺς κόλπους τῶν ἴδιων τῶν θιασωτῶν καὶ ὀπαδῶν τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς. Ἡ συζήτηση αὐτὴ συνδέεται μὲ τὴ «διάσπαση»⁹, ὅπως εὐστοχα χαρακτηρίστηκε, τῶν ἐπαναστατῶν σὲ φιλελεύθερους καὶ ριζοσπάστες, ποὺ κορυφώθηκε στὴν ἀντιδικία Γιρονδίνων καὶ Ἰακωβίνων, ποὺ ἦδη μνημονεύσαμε, καὶ στὴν ὁποία πρωταγωνίστησαν οἱ κορυφαῖες προσωπικότητες τῆς Ἐπανάστασης. Στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο ἡ συζήτηση αὐτὴ συνιστᾷ ἀντιπαράθεση δύο ἐναλλακτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ χαρακτήρα τοῦ νεότερου κράτους καὶ τῶν σχέσεων τοῦ πολίτη μὲ τὸ κράτος. Ἐνῶ ἡ διένεξη Burke-Paine συμβόλιζε τὴν ἀντίθεση δύο ἱστορικῶν ἐποχῶν, τῆς ἐποχῆς τοῦ «ἱπποτισμοῦ» καὶ τῆς ἐποχῆς τῶν «σαφιστῶν, τῶν οἰκονομολόγων καὶ τῶν ὑπολογιστῶν»¹⁰, ὅπως τὶς χαρακτήρισε ὁ Burke, ἡ ἀντίθεση ριζοσπαστῶν καὶ φιλελευθέρων ἀφοροῦσε στὴν πολιτικὴ μορφοποίηση καὶ ὀργάνωση τῆς νεότερης κοινω- νίας.

Ἡ φιλελεύθερη θεωρία πρόβαλλε τὸ πρότυπο τῆς πολιτείας τῶν ἐλεύθερων θεσμῶν, τῆς ἐλαχιστοποιημένης παρέμβασης τοῦ ἀτόμου στὰ κοινὰ καὶ τῆς αὐστηρῆς διακρίσεως κράτους καὶ κοινωνίας, ἐνῶ ἡ ριζοσπαστικὴ θεωρία, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὰ νεοκλασικὰ πρότυπα τοῦ ἀναβιωμένου πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα, πρόβαλλε τὸ πρότυπο τῆς «πολιτείας τῆς ἀρετῆς», ποὺ θὰ στηριζόταν στὴν ἔντονη πολιτικοποίηση τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ πολίτη στὰ κοινὰ. Οἱ φιλελεύθεροι προειδοποιούσαν ὅτι τὸ ριζοσπαστικὸ πρότυπο, μὲ τὶς ἐπαγγελίες τῆς ἠθικῆς ἀναμόρφωσης τοῦ κοινωνικὰ ἐξαθλιωμένου ἀνθρώπου μὲσω

τῆς πολιτικῆς πράξης, ποὺ θὰ τὸν ὀδηγοῦσε στὴν κατάκτηση τῆς πραγματικῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, ἀποτελοῦσε στὴν οὐσία θανάσιμη ἀπειλὴ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐλευθερία. Ἡ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς σὲ καταναγκασμὸ, ἡ παρεπόμενη κατάργηση τῆς αὐτονομίας τῆς βούλησης καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ χώρου, ὑπονόμευαν καὶ κατέλυαν τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Καμιὰ ἐπαγγελία ἀναγωγῆς τοῦ ἀτόμου ὡς πολίτη σὲ κάποια ὑψηλότερη σφαῖρα ἠθικῆς τελείωσης δὲν μποροῦσε νὰ δικαιολογήσει εἰσβολὲς στὸν ἰδιωτικὸν ἄνθρωπον χωρὶς νὰ διαστρεβλῶνει τὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας. Οἱ φιλελεύθερες αὐτὲς προειδοποιήσεις ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὴν ριζοσπαστικὴν πράξη, ἡ ὁποία, στὴν ἀπόπειρα νὰ οἰκοδομήσει τὴν «πολιτεία τῆς ἀρετῆς», ὀδήγησε στὴν Τρομοκρατία. Οἱ πολιτικὲς ὑπερβολὲς καὶ αἱματηρὲς ἀκρότητες τῆς ἰακωβινικῆς Τρομοκρατίας συνέβαλαν στὸν θετικότερο ἐξωραϊσμὸ καὶ καταξίωση τῶν ἀρετῶν καὶ αἰτημάτων τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ μετριοπάθεια, ἡ ἀνοχή, ὁ σεβασμὸς τῆς ἰδιωτικῆς σφαίρας καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς διαφωνίας, ἡ κατάφαση πρὸς τὴν ἀτομικότητα καὶ τοὺς στόχους τῆςμποροῦσαν νὰ ἐμφανιστοῦν ὡς ἀξίες πολὺ οὐσιαστικότερης ἐμβέλειας καὶ ἀναγκαῖες πλέον προϋποθέσεις ὑποφερτῆς κοινωνικῆς συμβίωσης.

Ἀρχικὰ νικηφόρες στὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, οἱ φιλελεύθερες ἰδέες καθοδήγησαν τὶς θεσμικὲς ρυθμίσεις καὶ ἀνακατατάξεις τῆς «ἀστικῆς» λεγόμενης Ἐπανάστασης καὶ ταυτίστηκαν μὲ τὶς «ἀρχές τοῦ 1789». Μετὰ τὴν ἐκλειψὴ τῶν ἐτῶν τῆς Τρομοκρατίας, οἱ φιλελεύθερες ἰδέες ξαναεμφανίστηκαν δικαιωμένες κατὰ τὸ Διευθυντήριον γιὰ νὰ περάσουν ἀργότερα στὴν ἀντιπολίτευση κατὰ τῆς Ναπολεόντειας δικτατορίας καὶ νὰ γονιμοποιήσουν τὴν πολιτικὴν κριτικὴν τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰώνα. Οἱ ἐκφραστὲς τῆς φιλελεύθερης θέσεως στὴν ἐπαναστατικὴ Γαλλία ἦταν οἱ ἄμεσοι κληρονόμοι τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ἀναγνώστες τοῦ Locke καὶ τοῦ Montesquieu. Στὴν Ἐθνικὴ συνέλευση τοῦ 1789 ἐκφράστηκε εὐγλωττα ἀπὸ τὸν Jean Joseph Mounier ἀλλὰ ἰδίως ἀπὸ τὸν Honore Gabriel Riquetti κόμητα Mirabeau. Κορυφαῖος θεωρητικὸς ἐκπρό-

σωπος τῆς φιλελεύθερης θέσης στὴν ἐπαναστατικὴ Γαλλία ἦταν ὁ Antoine Nicolas de Condorcet, ὁ τελευταῖος φιλόσοφος τοῦ κλασικοῦ Διαφωτισμοῦ, θύμα καὶ ὁ ἴδιος τῆς αὐτοκαταστροφικῆς ἀποχαλίνωσης τῆς Τρομοκρατίας¹¹. Τοῦ Condorcet ἐπίγονοι ἦταν ἡ φιλοσοφικὴ ὁμάδα τῶν Ἱδεολόγων, τῶν ὁποίων ἀκριβῶς ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία ὀξύνθηκε καὶ ἀρθρώθηκε στὴ φιλελεύθερη ἐπίκριση τῆς Ἐπανάστασης μὲ ἀφορμὴ τὰ διδάγματα τῆς Τρομοκρατίας. Ἡ πολιτικὴ κριτικὴ τῶν Ἱδεολόγων, μὲ βάση τὴν ἐπανερμηνεία τοῦ Montesquieu ἀπὸ τὸν Destutt de Tracy¹², σφυρηλάτησε τοὺς ὅρους τῆς θεωρήσεως τῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη σκέψη τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα. Ἀπὸ τὴ Madame de Stael καὶ τὸν Benjamin Constant ὡς τὸν Alexis de Tocqueville ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση παρέμεινε μόνιμη θεωρητικὴ πρόκληση γιὰ τοὺς φιλελευθέρους καὶ ἡ ἀξιολόγηση καὶ ἐρμηνεία τῆς ὡς πολιτικοῦ φαινομένου ἀποτελέσαν τὸ προσφορότερο μέσο γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς φιλελεύθερῆς τους πίστης.

Γιὰ τὸν Constant ὁ πολιτικὸς ριζοσπαστισμὸς ἀποτελοῦσε ὑποδειγματικὴ περίπτωση τῆς ἱστορικῆς ἀνεδαφικῆς καὶ πολιτικῆς ἀφελοῦς ἐπιδιώξεως ν' ἀναστηθοῦν στὸ νεότερο κόσμον τὰ πρότυπα τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς ζωῆς, μὲ ἀποτελέσματα νὰ ἀπολήξει ἡ ἐπιδιώξη τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στὴ χειρότερη μορφή τυραννίας. Ἀναλυτικὰ λοιπὸν ἡ ριζοσπαστικὴ τροπὴ τῆς Ἐπανάστασης δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀξιοθρήνητη ἀπόπειρα ἀπομίμησης τοῦ τύπου τῆς ἐλευθερίας ποὺ προσιδίαζε στὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ καὶ εἶχε περιεχόμενο ριζικὰ διάφορο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ὡς αἴτημα τῶν νεοτέρων. Γιὰ τὸν Tocqueville ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἀποτελώντας ἱστορικὰ τὴν ἀπόληξη θεσμικῶν καὶ κοινωνικῶν διαδικασιῶν, ποὺ τέθηκαν σὲ λειτουργία ἀπὸ τὴν ἀπολυταρχία τοῦ Παλαιοῦ Καθεστώτος, ὀλοκλήρωσε τὴν καταστροφὴ τῶν δυνητικῶν βάσεων καὶ ἐρεισμάτων τοῦ φιλελευθέρου μετασχηματισμοῦ τῆς γαλλικῆς κοινωνίας καὶ ἐξηγοῦσε συνεπῶς τὴν ἀδυναμία τῆς δημοκρατικῆς παράδοσης καὶ τὴν ἀστάθεια τῶν φιλελευθέρων θεσμῶν — σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ δημοκρατικὸ ὑπόδειγμα τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν¹³.

II. Ἡ συμβολὴ τοῦ Κοραῆ στὴ συζήτηση.

Στὸν πνευματικὸ χῶρον τῶν Ἱδεολόγων στὰ χρόνια τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τῶν διαδοχικῶν Ναπολεόντειων καθεστώτων, κινήθηκε καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ὁ Χιώτης γιατρὸς ἐφθασε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ Montpellier τὸ Μάιο τοῦ 1788 γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει στὶς βιβλιοθῆκες τῆς μητρόπολης τῶν φώτων τὶς ἐρευνές του γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἱποκρατικῶν κειμένων¹⁴. Στὸ Παρίσι ἐμελλε νὰ περάσει τὸ ὑπόλοιπο τῆς μακρᾶς ζωῆς του καὶ νὰ παραστῆ μάρτυρας τῶν κοσμοϊστορικῶν γεγονότων τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν γεγονότων ὁ Κοραῆς εἶχε πλήρη συναίσθηση τῆς σημασίας τους: «Ὁ χρόνος τῶν 1789 ἐστάθη διὰ τὴν Γαλλίαν χρόνος ἄθλιος καὶ θέλει μείνειν εἰς τὴν ἱστορίαν ἀείμνηστος»¹⁵, σημείωνε στὴν ἐπιστολὴ του τῆς 8 Σεπτεμβρίου 1789 στὸν πρωτοψάλτη τῆς Σμύρνης Δημήτριον Λῶτο, στὴν ὁποία περιγράφει τὴν ἐκρηξὴ τῆς Ἐπανάστασης. Ἡ ἀλληλογραφία του τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας, ἰδίως τὰ γράμματά του στὸν πρωτοψάλτη ἀλλὰ καὶ στὸν παλιὸ πνευματικὸ του καθοδηγητὴ στὴ Σμύρνη, τὸν Ὀλλανδὸ ἐφημέριο Bernard Keun καὶ στὸ Γάλλο φίλο του Chardon de la Rochette, εἶναι μεστὴ πηγὴ ἀμεσῶν ἐντυπώσεων, λεπτομερειῶν περιγραφῶν, ἀξιολογήσεων καὶ κρίσεων τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων. Ὡς συνολικὴ μαρτυρία οἱ παρατηρήσεις καὶ τὰ σχόλιά του γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση παρουσιάζουν διπλὸ ἐνδιαφέρον. Πρῶτο ἀποτυπώνουν μὲ ἐνέργεια τὸν ψυχικὸ καὶ ἰδεολογικὸ κόσμον τοῦ Κοραῆ τὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς του διαμόρφωσης. Τὰ γράμματά του καταγράφουν τὶς διακυμάνσεις τῶν συναισθημάτων, ποὺ τοῦ προκαλοῦσαν τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα, τὸ ἀρχικὸ δέος, τὸν ἐνθουσιασμό, τὶς ἀνησυχίες, τοὺς φόβους καὶ τὶς ἀπογοητεύσεις ἀπὸ τὴν τροπὴ τῶν γεγονότων, ὅπως καὶ τὶς προσωπικὲς καυχίες, στέρησεις καὶ κινδύνους, ποὺ πέρασε ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ἀναστάτωσης τῆς ζωῆς στὸ ἐπαναστατημένο Παρίσι. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώιμη φάση τῆς ἀλληλογραφίας του φαίνεται ὁ ἔντονος ψυχισμὸς, ποὺ καθόριζε

τις στάσεις και τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Χιῶτη σοφοῦ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημασία τους ὡς χαρακτηρολογικὰ τεκμήρια μιᾶς σημαντικῆς προσωπικότητας, τὰ σχόλια τοῦ Κοραῆ στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση διαθέτουν και ἓνα δεύτερο στοιχεῖο ἐνδιαφέροντος. Πρόκειται γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τῶν διεισδυτικῶν παρατηρήσεών του στὴ θεωρητικὴ συζήτηση γιὰ τὸ χαρακτήρα και τὴ σημασία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ σημασία τῆς συμβολῆς τοῦ Κοραῆ φαίνεται νὰ ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Γάλλους μελετητὲς του και μαρτυρεῖται εὐγλωττα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν του στὸν πρωτοψάλτη ἀπὸ τὸ Μαρκήσιο Queux de Saint Hilaire¹⁶, σὲ μιὰ ἐποχὴ, ποὺ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1789, οἱ μελέτες τοῦ Hippolyte Taine ἀναζωπύρωσαν τὴ συζήτηση γιὰ τὴ μεγάλη ἐπανάσταση. Ὁ ἴδιος ὁ Hippolyte Taine ἀξιοποίησε τὴ μαρτυρία τοῦ Κοραῆ στὸ ἔργο του γιὰ τὴν ἄνοδο τῶν Ἰακωβινῶν¹⁷, ἐνῶ ὁ διακεκριμένος φιλόλογος και ἱστορικὸς τῶν κλασικῶν γραμμάτων στὴ Γαλλία Emile Egger ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τῶν παρατηρήσεών του γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐπανάστασης¹⁸. Οἱ Ἕλληνες κοραϊστὲς ὁμῶς δὲν ἀξιοποίησαν τὴ σημαντικὴ μαρτυρία τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ γιὰ νὰ διευκρινίσουν τὶς θεωρητικὲς καταβολὲς τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ και συνεπῶς δὲν ἐκτίμησαν τὴ συμβολὴ τῶν παρατηρήσεών του στὴ μεγάλη ἰδεολογικὴ συζήτηση, ποὺ προκάλεσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ συγκεκριμένου περιεχομένου και τῆς θεωρητικῆς σημασίας τῶν παρατηρήσεων τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀποτέλεσε ἀντικείμενο προηγούμενης ἐργασίας μου¹⁹ και δὲν ἀρμόζει νὰ ἐπαναληφθεῖ ἐδῶ. Θὰ περιοριστῶ μόνον σὲ μερικὲς ἐνδεικτικὲς ἐπισημάνσεις, ποὺ συνδέουν ὀργανικὰ τὶς θέσεις τοῦ Κοραῆ μετὰ τὰ ἐπίμαχα θέματα τῆς θεωρητικῆς συζήτησης γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κοραῆ μποροῦν νὰ διακριθοῦν ἀναλυτικὰ σὲ δύο ὁμάδες. Μὲ βάση τὴ διάκριση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ και τὸ ἰδεολογικὸ στίγμα τῆς θέσης τοῦ Κοραῆ στὸ πολιτικὸ φάσμα τῆς ἐποχῆς. Στὴν πρώτη

ὁμάδα τῶν παρατηρήσεων τοῦ Κοραῆ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν ὅσα σχόλια ἐπιδοκιμάζουν τὸ ἀναμορφωτικὸ ἔργο και ἀναλύουν τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπανάστασης. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἐστιάζονται στὰ τρία πρῶτα χρόνια τῆς ἐπανάστασης και ἀναφέρονται στὶς πολιτικὲς και κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς φιλελεύθερῆς τῆς φάσης. Ὁ Κοραῆς φαίνεται νὰ ὑποστηρίζει ἀνεπιφύλακτα τὴν «ἀστικὴ» ἐπανάσταση, ποὺ συγκέντρωσε τὶς ἐλπίδες τῶν φιλελεύθερων σὲ δλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Σχολιάζει μετὰ ἐνθουσιασμό τὴν κατάργηση τῶν κοινωνικῶν προνομίων τῆς ἀριστοκρατίας, τὴ διάλυση τῶν μοναστηριῶν και τῶν μοναστικῶν ταγμάτων, τὴν ἐπιβολὴ κρατικοῦ ἐλέγχου στὴν ἐκκλησία και τὴν καθιέρωση τοῦ ὄρκου τῶν κληρικῶν στὸ σύνταγμα²⁰. Μὲ ἰδιαίτερο θαυμασμὸ μιλά γιὰ τὴν εὐρύτητα τῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Αὐτοδούνου (Autun) και τὴν προθυμία του νὰ συνεργαστεῖ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν νέων ρυθμίσεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστώτος²¹. Ὁ φιλελεύθερος αὐτὸς ἱεράρχης τοῦ Autun, ποὺ θαύμασε ὁ Κοραῆς, ἦταν ὁ περίφημος Talleyrand. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἀναλυτικὰ στὴν κατάργηση τῆς ἀπολυταρχίας και τὴν εἰσαγωγὴ τῶν θεσμῶν τοῦ συνταγματισμοῦ, ἐξελεῖς στὶς ὁποῖες ἀποδίδει τὴν ἀρμόζουσα πολιτικὴ σημασία. Τὸ πρίσμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελευθερισμοῦ, μετὰ τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύει τὰ γεγονότα, τὸν ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι οἱ ἄλλαγες αὐτὲς ἔτειναν νὰ μεταβάλουν τὸ γαλλικὸ πολίτευμα κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀγγλικοῦ²².

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση φαίνεται ὅτι ἔκαναν στὸν Κοραῆ οἱ συμβολικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ μαρτυροῦσαν τὴν ἐπικράτηση τῶν νέων πολιτικῶν ἀξιών. Ἐτσι περιγράφει μετὰ πραγματικὴ συγκίνηση τὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Βολταίρου στὶς 10-11 Ἰουλίου 1791 μέσα στὸ παραλήρημα τοῦ ἐπαναστατημένου Παρισιοῦ, ποὺ τιμοῦσε τὸν ἄνθρωπο, ποὺ «ἐφώτισε τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα και μᾶς προητοίμασεν εἰς τὴν ὑποδοχὴν τῆς ἐλευθερίας»²³. Ἀπ' ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω ἀπὸ τὶς ἐρευνές μου στὸ θέμα αὐτό, ἡ ἀφήγηση τοῦ Κοραῆ περιέχει ἴσως τὴν πληρέστερη περιγραφή τῆς σημαντικῆς αὐτῆς τελετουργίας τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος.

Με ικανοποίηση ἐξάλλου ἀπομνημόνευσε στὴν ἀλληλογραφία του ὁ Κοραῆς καὶ τὶς λεπτομέρειες τῆς πυρπόλησης ὁμοιώματος τοῦ Πάπα ἀπὸ τὸν ὀργανισμένο λαὸ τοῦ Παρισιοῦ, ὅταν τὸ Μάιο τοῦ 1791 ἔγινε γνωστὸ τὸ περιεχόμενο τῆς παπικῆς ἐγκυκλίου κατὰ τῆς ἀποδοχῆς τῶν ἐπαναστατικῶν μέτρων ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἱεραρχία τῆς Γαλλίας. Τὸ χάρτινο ὁμοίωμα τοῦ ποντίφηκα, ποῦ παραδόθηκε στὶς φλόγες, ἔφερε σὲ κάθε πλευρὰ τὶς ἐπιγραφὰς «Δεισιδαιμονία» καὶ «Ἐμφύλιος Πόλεμος»²⁴ ἀντίστοιχα. Ἄπ' ὅλες τὶς συμβολικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος, ποῦ καταχωρεῖ ὁ Κοραῆς στὴν ἀλληλογραφία του, τὸ μεγαλύτερο θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περιγραφή τῆς ἀντικατάστασης τῆς παραδοσιακῆς ἐπευφημίας «Vive le Roi» μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ κραυγὴ «Vive la Nation»²⁵. Ἡ περιγραφή τῆς μοναδικῆς αὐτῆς στιγμῆς ἀπὸ τὸν Κοραῆ μαρτυρεῖ τὸ ὄξυ πολιτικὸ του αἰσθητήριο. Ὁ Ἕλληνας παρατηρητὴς συνέλαβε στὶς σωστὲς τῆς διαστάσεις τὴ βαθιὰ ἰδεολογικὴ τομῆ, ποῦ συμβόλιζε ἡ συνθηματικὴ ἐκείνη ἀλλαγὴ: ἡ νομιμότητα καὶ ἀποδοχὴ τῆς αἰωνόβιας παράδοσης τῆς γαλλικῆς μοναρχίας φαινόταν ἐκείνη τὴ στιγμὴ νὰ συντρίβεται στὴ συνείδηση τῶν ὑπηκόων τῆς, ποῦ, μὲ τὴ διάλυση τῆς παραδοσιακῆς μυστηριακῆς ἀκτινοβολίας, ἀνακάλυπταν τὴ νέα συλλογικὴ ταυτότητα τοῦ ἔθνους τῶν δημοκρατικῶν πολιτῶν. Μὲ ἀνάλογο ἀπομυθοποιητικὸ τρόπο λειτούργησε στὴ συλλογικὴ συνείδηση καὶ τὸ τραυματικὸ γεγονός τῆς δίκης τοῦ Λουδοβίκου XVI καὶ ἡ βασιλοκτονία ποῦ ἀκολούθησε. Ὁ Κοραῆς περιγράφει τὰ γεγονότα αὐτὰ διεξοδικὰ ἐπιζητώντας νὰ μεταδώσει ἀκριβῶς τὴ γενικότερη συμβολικὴ σπουδαιότητα τοῦ δράματος²⁶.

Στὴ δευτέρη κατηγορία τῶν παρατηρήσεων τοῦ Κοραῆ μποροῦν νὰ καταταγοῦν οἱ ἐπιφυλάξεις, φόβοι καὶ ἐπικρίσεις, ποῦ τὸν προκάλεσε ἡ ριζοσπαστικὴ τροπὴ τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων ἀπὸ τὸ 1792 καὶ ἐξῆς. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπανάστασης ἐκεῖνο, ποῦ ἐνέπνεε στὸν Κοραῆ τὶς μεγαλύτερες ἀνησυχίες καὶ φόβους, ἦταν ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ διχόνοια στοὺς κόλπους τῶν ἐπαναστατῶν. Τὰ συμπτώματα αὐτὰ φοβόταν ὅτι διευκόλυναν τὸ ὑπονομευτικὸ ἔργο τῶν ἐχ-

θρῶν τῆς ἐπανάστασης καὶ διακινδύνευαν τὰ ἐπιτεύγματά τῆς. Αὐτὴ ἡ γενικὴ στάση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀπόρροια τοῦ κλασικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς σκέψης του καὶ τῶν διδαγμάτων τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς ἠθικῆς, ποῦ τοῦ ἦταν ἰδιαίτερα οἰκεία ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Πλουτάρχου.

Ἡ ὄξυνση τῶν ἐπαναστατικῶν διεργασιῶν ὥστόσο συνέτεινε ὥστε ἡ γενικὴ αὐτὴ ἠθικὴ στάση νὰ μετασχηματιστεῖ σὲ συγκεκριμένη ἰδεολογικὴ τοποθέτηση. Ἀπὸ τὸ Μάρτιο τοῦ 1792 σὲ γράμμα στὸν Chardon de la Rochette μιλά γιὰ τοὺς «ὑποκριτὲς τῆς ἐλευθερίας»²⁷. Τὸν ἀνησυχεῖ ὁ ὑπερβάλλων ζῆλος τῶν αὐτεπάγγελτων «προστατῶν» τῆς ἐλευθερίας, ποῦ τοὺς ἔβλεπε νὰ ὑποσκάπτουν τὴ μετριοπάθεια καὶ νὰ ἐρεθίζουν τὰ πάθη τῆς διχόνοιας. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ προκαλεῖ τὸ γνωστὸ ἐπιγραμματικὸ του ξέσπασμα: «Εἶμαι ἐρωτομανῆς τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἀγαπῶ, φίλε μου, καὶ τὴν δικαιοσύνην. Ἐλευθερία χωρὶς δικαιοσύνην εἶναι καθαρὰ ληστεία»²⁸. Τὰ αἰσθήματα αὐτὰ τὸν ἔστρεψαν ἀμετάκλητα καὶ ἀπερίφραστα κατὰ τοῦ Ἰακωβινισμοῦ. Ἡ ἀπέχθειά του γιὰ τὸν Marat εἶναι ἀπεριόριστη²⁹, ἐνῶ καταγγέλλει τὸν Robespierre ὡς τύραννο καὶ τὴν περίοδο τῆς ἀρχῆς του ὡς ἐποχὴ κανιβαλισμοῦ καὶ βαρβαρότητας³⁰. Αὐτὴ εἶναι ἡ κρίση τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν Τρομοκρατία. Τὰ σχόλιά του εἶναι πυκνά καὶ εὐγλωττα καὶ ἐκφράζουν μιὰ ἀπόλυτα ἀπορυσταλλωμένη γνώμη γιὰ τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἱστορικὴ σημασία τῶν γεγονότων. Σὲ γράμματα τοῦ 1794 καὶ τοῦ 1795 ὁ Κοραῆς ἐκφράζει κρίσεις ποῦ προοιωνίζουν τὴν κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἐπανάσταση, ποῦ θὰ υἱοθετοῦσαν οἱ φιλελεύθεροι τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν. Ὁ φιλελεύθερος προσανατολισμὸς τοῦ Κοραῆ διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ φύση τῶν συναισθημάτων του ἀπέναντι σὲ διάφορες ἡγετικὲς προσωπικότητες τῆς ἐπανάστασης. Ὁ Robespierre καὶ ὁ Marat, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, τοῦ προκαλοῦν ἀποτροπιασμό. Ἀντίθετα ὁ θαυμασμὸς του εἶναι ἀπεριόριστος γιὰ τὸν Condorcet, ποῦ τὸν θεωρεῖ «πρῶτον φιλόσοφον τῆς Γαλλίας»³¹. Οἱ δημαγωγικὲς τάσεις καὶ ὁ καιροσκοπισμὸς τοῦ Mirabeau τὸν ἔκαναν νὰ τὸν βλέπει μὲ σκεπτικισμὸ³², ἀλλὰ μὲ κάθε

εὐκαιρία ἐκδηλώνει τὸν ἠθικὸν σεβασμὸν ποῦ τοῦ προκαλοῦσε ἢ μετριοπάθεια καὶ τὸ θάρρος τοῦ Malesherbes³³.

Οἱ προηγούμενες ἐπισημάνσεις πιστεύω ὅτι εἶναι ἐπαρκεῖς γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ πολιτικὸν στίγμα τοῦ Κοραῆ στὴ συζήτηση γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις καὶ θεωρητικὲς προτιμήσεις, ποῦ διαμόρφωσε μὲ τὴν παρακολούθηση καὶ ἀξιολόγηση τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων, συνιστοῦν τὴν ἀφετηρία τῆς στροφῆς του πρὸς τὸν κύκλο τῶν Ἰδεολόγων³⁴. Ἡ σύμπτωση τῆς πολιτικῆς στάσης τοῦ Κοραῆ μὲ τὴ δικὴ τους στὶς διαμάχες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τὸν ἔφερε στὴ θεωρητικὴ τροχιά τους καὶ συνέβαλε στὴ δεκτικότητά του πρὸς τὶς θεωρητικὲς θέσεις τῆς Ἰδεολογίας, ποῦ ἀποτελέσει τὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς σκέψης του. Συμπερασματικὰ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ θέσεις του γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση συνιστοῦν τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς του σκέψης. Οἱ φιλελεύθερες πολιτικὲς προτιμήσεις, ποῦ σφυρηλάτησαν μέσα του οἱ ἐμπειρίες του στὸ ἐπαναστατημένο Παρίσι καὶ ἐδραίωσε στὴ σκέψη του ἡ φιλοσοφία τῶν Ἰδεολόγων, ἀποτελοῦν τὸ μίτο τῆς μεταγενέστερης ἐξέλιξης τῶν ἀπόψεών του σὲ σχέση πρὸς τὰ πολιτικὰ προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

III. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὡς πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον καὶ τὶς συγκινήσεις, ποῦ προκαλοῦσε σὲ ὅλα τὰ φιλελεύθερα καὶ φωτισμένα πνεύματα, γιὰ τὸν Κοραῆ ἢ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση σήμαινε εἰδικότερα τὴν ἀπαρχὴν πολιτικῶν ἀνακατατάξεων μὲ ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὴ συλλογικὴ μοίρα τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1792 οἱ ἐλπίδες του ἀναρριπίζονται ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἵδρυσης μιᾶς «γραικογαλλικῆς δημοκρατίας» ἀπὸ δημοκρατικούς Γάλλους στὴν Κύπρο καὶ τὴν Κρήτη³⁵. Οἱ προσδοκίαι του κορυφώθηκαν στὰ 1796-1797 ἐξ αἰτίας τῆς ἐκστρατείας τοῦ Βοναπάρτη στὴν Ἰταλία καὶ τῆς κατὰληψης τῆς Ἐπτανήσου ποῦ ἀκολούθησε. Ἡ ἐπαναστατικὴ καλὶρροια, ποῦ σάρωνε τὴν Εὐρώπη μὲ τοὺς πολέμους τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τὴ δημιουργία τῶν ἀδελ-

φῶν δημοκρατιῶν στὴν Ἰταλία, τὶς Κάτω Χῶρες καὶ τὴν Ἑλβετία, ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ριζικὲς πολιτικὲς ἀλλαγὲς ἐμελλαν νὰ μεταμορφώσουν ὁλόκληρην τὴν Εὐρώπη. Ἐνας Σουηδὸς παρατηρητὴς, ὁ Axel de Fersen, σημείωσε στὸ ἡμερολόγιό του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1798 : «Ὁ σκοπὸς τῶν Γάλλων εἶναι προφανῶς νὰ μεταβάλουν ὅλη τὴν Εὐρώπη σὲ δημοκρατίες»³⁶. Αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς ἀναμονῆς καὶ τῆς ἀδημονίας ἔσπρωξε τὸν Ἑλληνα γιαντρὸ καὶ φιλόλογο τοῦ Παρισίου σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πολιτικὲς του πρωτοβουλίες, ποῦ μελλοντικὰ ὡστόσο θέλησε ν' ἀποσιωπήσει. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστολή, ποῦ ἀναφέρει ὅτι ἔστειλε στὸν Ναπολέοντα «ὅταν ἦτον ἔτι στρατηγὸς ἐλευθέρου ἔθνους εἰς τὴν Ἰταλίαν»³⁷, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ἔκανε ἐκκλήση ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδας. Ἡ πληροφορία αὕτη περιέχεται σὲ τμῆμα τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Κοραῆ, ποῦ ὁ ἴδιος δὲν θέλησε νὰ δημοσιεύσει.

Τοὺς ἐνθουσιασμοὺς τοῦ Κοραῆ φυσικὰ δὲν τοὺς συμεριζόνταν ὅλες οἱ μερίδες τῆς ἑλληνικῆς κοινῶνας. Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἐπανάστασης, ποῦ ἐνέπνεε στὸν ἴδιο ἀνάταση καὶ ἐλπίδα, προκαλοῦσε βδελυγμία καὶ φόβο στὶς ἡγετικὲς ὁμάδες τῶν ραγιαδῶν. Τὰ αἰσθήματα αὐτὰ κατοπτρίζονται μαχητικὰ στὸ φυλλάδιο *Πατρικὴ Διδασκαλία*, ὅπου ὁ κληρικὸς συγγραφέας προσπαθεῖ, μὲ τὴν ἐπίκληση τῆς αὐθεντίας τῶν Γραφῶν, νὰ ἀναχαιτίσει τὶς γαλλικὲς ἐπαναστατικὲς ἐπιδράσεις καὶ τὶς προσδοκίαι, ποῦ ζυπνοῦσαν στὶς ἑλληνικὲς συνειδήσεις. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ κειμένου νὰ ἐξωραΐσει τὸν ὀθωμανικὸ δεσποτισμὸ καὶ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρόσφερε στὸν Κοραῆ τὸ ἐρέθισμα γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ πρώτου ἀνώνυμου πολιτικοῦ του φυλλαδίου μὲ τὸν ἐνδεικτικὸν τίτλο *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*. Ὁ ἀπόηχος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης διαπνέει ὅλο τὸ κείμενο. Ὁ Κοραῆς φροντίζει εἰδικὰ νὰ καταγγεῖλει τὴν πρόθεση τοῦ φιλότουρκου συγγραφέα τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* ἀνά κοιμήση τὴν δικαίαν τῶν Γραικῶν ἀγανάκτησιν καὶ νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τὸ νὰ μιμηθῶσι τὰ σημερινὰ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας κινήματα πολλῶν ἔθνῶν τῆς Εὐρώπης³⁸. Ἀντίθετα ἐπιδίδωξη τοῦ ἰδίου εἶναι νὰ τοὺς

προτρέψει σὲ ἐνεργότερη δράση σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Γι' αὐτὸ καὶ πανηγυρίζει τὴν πρόσφατη ἀπαλλαγὴ τῆς Ἰταλίας «ἀπὸ τοσοῦτους ἀναιδεῖς καὶ ἀπανθρώπους ἡγεμονισκούς»³⁹ χάρις στὰ γαλλικὰ ὄπλα. Γιὰ νὰ ἀφοπλίσει τὸν ἀντίπαλό του ὁ Κοραῆς σπεύδει ἐπίσης νὰ ἐπεξηγήσει τὶς τυραννικὲς ἐκτροπὲς «τῆς νῦν πολιτικῆς μεταβολῆς τῶν Εὐρωπαϊῶν», ἀποδίδοντάς τις στὴν παροδικὴ ὑπερίσχυση τῶν πολιτικῶν παθῶν. Αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ καταγγεῖλει τὸν Ἰακωβίνο τύραννο «ὁ ὁποῖος κυβερνήσας μὲ ράβδον σιδηρᾶν εἰς δεκαοκτῶ μηνῶν διάστημα τὴν Γαλλίαν, ἔδειξε μάλιστα μὲ τοῦτο, ὅτι μόνον ἀσφαλὲς πολίτευμα εἶναι ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ νόμοι μόνον δεσπόζουσι μὲ ἀπροσωπώληπτον ἰσότητά ἐπάνω εἰς ὅλους, καὶ ὄχι αἱ θελήσεις τῶν κατὰ μέρους πολιτῶν»⁴⁰. Ἡ διαφοροποίησις τῆς θέσεως τοῦ ἀπὸ τὸν Ἰακωβινισμό γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ἐπιτρέπει στὸν Κοραῆ νὰ εἰσαγάγει μὲ μεγαλύτερη πειστικότητα τὶς πολιτικὰς ἰδέας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὴν ἐλληνικὴ σκέψις. Πράγματι ἡ Ἀδελφικὴ Διδασκαλία εἶναι διάσπαρτη μὲ τὸ νέο πολιτικὸ λεξιλόγιον, ποῦ τόσο τάραζε τοὺς συντηρητικούς, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀπόπειρα τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* νὰ ἀνασκευάσει τὶς ἐπαναστατικὰς ἔννοιαι. Ὁ Κοραῆς προβάλλει στὸ κείμενό του μαχητικὰ καὶ δημόσια τὴ «δημοκρατικὴν ἰσονομίαν» καὶ «τὰς ἐλευθέρως ὑπὸ τῶν νόμων κυβερνωμένης δημοκρατίας»⁴¹, ὀρίζει τὴν «ἀληθῆ ἐλευθερίαν» ὡς «ἐξουσία τὴν ὁποῖαν ἔχει πᾶς πολίτης νὰ πράττῃ ὅσα οἱ νόμοι δὲν ἐμποδίζουσιν», ταυτίζει τὸν νόμο μὲ τὴν «κοινὴν θέλησιν διαφόρων ἀνθρώπων συνελθόντων προσωπικῶς ἢ διὰ τοποτηρητῶν, μὲ σκοπὸν τοῦ νὰ συστήσωσι πολιτείαν» καὶ ἀναφέρεται στὶς δεσμεύσεις τοῦ «πολιτικοῦ συναλλάγματος»⁴². Ἔτσι ἀπαντώντας στὸ ἐξοργιστικὸ κήρυγμα τῆς «ἐθελοδοουλείας» ὁ Κοραῆς προτείνει οὐσιαστικὰ τὸν ἰδεολογικὸ κώδικα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὡς πρότυπο γιὰ τὴν ἀναδημιουργία τῆς ὑπόδουλης πατρίδας του.

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο τὸ 1798 κέντρισε ἀκόμη περισσότερο τὶς ἐλπίδες τοῦ Κοραῆ, ποῦ τὶς διατύπωσε στὰ φυλλάδια *Ἄσμα πολεμιστήριον* (1800)

καὶ *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* (1801). Τὰ δύο κείμενα ἐμφανίζονται ὡς τυπωμένα στὴν Αἴγυπτο καὶ παροτρύνουν μὲ ἐνθουσιασμό τοὺς Ἕλληνας νὰ ὑποστηρίξουν μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐκστρατεία τῶν Γάλλων κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὡς μέρος τοῦ δικοῦ τους ἀγώνα γιὰ ἀνεξαρτησία. Τὸ πνεῦμα τῆς φιλογαλλικῆς προπαγάνδας τοῦ Κοραῆ ἀποτυπώνεται χαρακτηριστικὰ στοὺς στίχους του :

*Θαυμαστοὶ γενναῖοι Γάλλοι,
κατ' ἐσᾶς δὲν εἶναι ἄλλοι,
πλὴν Γραικῶν, ἀνδρειωμένοι,
Κ' εἰς τοὺς κόπους γυμνασμένοι.
Φίλους τῆς ἐλευθερίας,
Τῶν Γραικῶν τῆς σωτηρίας,
Ὅταν ἔχωμεν τοὺς Γάλλους,
Τίς ἢ χρεῖα ἀπὸ ἄλλους;
Γάλλοι καὶ Γραικοὶ δεμένοι,
Μὲ φιλίαν ἐνωμένοι,
Δὲν εἶναι Γραικοὶ ἢ Γάλλοι,
Ἄλλ' ἐν ἔθνος Γραικογάλλοι...⁴³*

Μιὰ ἄλλη πηγὴ ἐξαρχῆς τῶν ἐλπίδων τοῦ Κοραῆ ὑπῆρξαν οἱ ἐξελίξεις στὴν Ἐπτανήσο. Ἡ γαλλικὴ κατάληψη, τὸ ξέσπασμα τῶν δημοκρατικῶν αἰσθημάτων καὶ οἱ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, ποῦ ἐπέβαλαν οἱ δημοκρατικοὶ Γάλλοι, συμβόλιζαν στὰ μάτια τοῦ Κοραῆ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Ἑλλάδας. Στὸν πρόλογο τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως τῶν *Χαρακτήρων* τοῦ Θεοφράστου ὁ Ἕλληνας φιλόλογος τοῦ Παρισιοῦ συμβούλευε τοὺς «ἐλεύθερους Ἕλληνας τοῦ Ἰονίου πελάγους»⁴⁴ νὰ ἀγκαλιάσουν τὸ καθεστῶς τῶν Γάλλων ἐλευθερωτῶν τοὺς ὡς τὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἐλληνικῆς παλιγγενεσίας. Οἱ μεταβολὲς στὶς τύχες τῆς Ἐπτανήσου δὲν πτόησαν τὶς προσδοκίαις τοῦ Κοραῆ. Ἡ συγκρότησις τῆς Ἐπτανήσου Πολιτείας ὑπὸ ρωσικὴ κηδεμονία ἐξακολούθησε νὰ ἀναπτέρωνει τὶς ἐλπίδες του : καὶ μόνον τὸ γεγονός τῆς σύμπληξης ἐνὸς σύγχρονου αὐτόνομου κράτους σὲ ἓνα τμήμα ἐλληνικῆς γῆς προκαλοῦσε «χρηστάς ἐλπίδας» γιὰ τὸ συλλογικὸ πεπρωμένο τοῦ γένους. Τὰ αἰσθήματα αὐτὰ ἐκφράζει ἡ ἀφιέρωσις τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ Beccaria «τῆ νεοσυντάκτω τῶν ἑπτὰ νήσων Ἑλληνικῆ Πολιτείας»⁴⁵.

Ὁ ἀναβρασμὸς τῶν ἐλπίδων καὶ ἡ ἀναστάτωση τῶν πνευμάτων στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἀποτελοῦσαν στοιχεῖα τῆς «ἠθικῆς ἐπανάστασης», πὺ ὁ Κοραῆς ἔβλεπε ὡς προάγελο τῆς παλιγγενεσίας. Στὸ λαμπρὸ κοινωνιολογικὸ του δοκίμιο γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ στὴν σύγχρονή του Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖο παρουσίασε στὶς 6 Ἰανουαρίου 1803 στὴν Ἑταιρεία τῶν Ἀνθρωποπαρητητῶν, ὁ Κοραῆς περιγράφει τὶς διαδικασίες τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς πολιτισμικῆς ἀνάκαμψης, πὺ προετοιμάζαν τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀνάλυσή του καταλήγει μὲ τὴν ἐπισήμανση τοῦ πνεύματος τῆς ἀντίστασης κατὰ τοῦ ξένου ζυγοῦ, πὺ ἀποτελοῦσε τὸν σίγουρο οἰῶν τῆς βαθιᾶς ἠθικῆς μεταβολῆς, τῆς ἐπανάστασης τῶν πνευμάτων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, πὺ ἀρθρωνόταν ὡς πόθος ἐλευθερίας. Σύμφωνα μὲ τὴ διάγνωση τοῦ Κοραῆ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση πρόσφερε τὴν τελευταία «σφοδρὴ ὥθηση» στὴν ἠθικὴ αὐτὴ μεταβολή⁴⁶. Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, προσθέτει ὁ Κοραῆς, ἔγιναν αἰσθητὲς μὲ ἰδιαίτερη ἔνταση στὸν πολιτισμικὸ τομέα μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ αὔξηση τῶν μεταφράσεων ξένων βιβλίων γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ ἔθνους κατὰ τὴ διάρκειά ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴ λήξη τῆς ἐπανάστασης. Γι' αὐτὸ ὁ Κοραῆς πιστεύει ὅτι παρὰ τὴ λήξη τῆς ἐπανάστασης στὴ Γαλλία καὶ τὴν εἰρήνευση τῆς Ρωσίας πρὸς τὴν Τουρκία, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπαναστατικῶν ἐξελίξεων παρέμειναν ἐνεργὰ στὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων⁴⁷.

Οἱ ἴδιες ἐκτιμήσεις ἐξακολούθησαν νὰ κατευθύνουν τὶς σκέψεις τοῦ Κοραῆ κατὰ τὰ ἐπόμενα δύο χρόνια καὶ ἐκφράζονται μὲ ἀμείωτη αἰσιοδοξία στὸ *Διάλογο* τοῦ 1805. Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, πολιτικὲς καὶ πολιτισμικὲς, στὸν ἑλληνικὸ κόσμο παρουσιάζονται στὸ κείμενο αὐτὸ μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ὅπως καὶ στὸ *Υπόμνημα*⁴⁸. Ἐπιπλέον, ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὶς πρόσφατες τότε νίκες τοῦ Ναπολέοντα, ὁ Κοραῆς ἐπαναλαμβάνει τὴν παλαιότερη πεποίθησή του γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀνεπιφύλακτης σύνδεσης τῆς τύχης καὶ τῶν ἀγῶνων τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἔθνικὴ ἀποκατάσταση.

Τὴ φιλογαλλικὴ αὐτὴ τοποθέτηση ὁ Κοραῆς συναρτᾷ μὲ τὴν ὀριστικὴ καταγγελία καὶ ἀπόρριψη ὅποιασδήποτε προσδοκίας ρωσικῆς συναντίληψης στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση. Μετὰ τὴ συμπεριφορὰ τους στὰ Ἐπτάνησα «οἱ Ρῶσοι πλέον δὲν εἶναι δι' ἡμᾶς μόνης τῆς Γαλλίας ἡ φιλία συμφέρει εἰς τοὺς Γραικοὺς»⁴⁹, διαπιστώνουν οἱ δύο συνδιαλεγόμενοι πατριῶτες. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συμβολίζει τὸ τέλος μιᾶς μακρᾶς παράδοσης στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη: ἡ προσδοκία γιὰ ρωσικὴ συμβολὴ στὴν ἀπολύτρωση τοῦ ὁμόδοξου γένους Ἑλλήνων, πὺ εἶχε ἔντεχνα καλλιεργήσει ἡ ρωσικὴ προπαγάνδα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Πέτρου, ἐμφανίζοταν ὀριστικὰ διαψευσμένη ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πράξη καὶ τὴ θέσι τῆς διεκδικούσε, στὴ συνείδηση τοῦλάχιστον τοῦ Κοραῆ, μιὰ παροδικὴ γαλλικὴ προσδοκία.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Κοραῆ ὥστόσο ἦταν ἤδη ξεπερασμένες κατὰ τὴν κρίση ὀρισμένων ἄλλων ἀπὸ τοὺς πολιτικὰ συνειδητοποιημένους συμπατριῶτες του. Ὅταν δημοσιεύοταν ὁ *Διάλογος* τοῦ 1805, στοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας κυκλοφοροῦσε ἤδη προφορικὰ ἡ ἔμμετρη σάτιρα *Ρωσσοαγγλογάλλος*, πὺ κατάγγελλε τὴ γενικότερη ἀδιαφορία τῶν ξένων γιὰ τὰ δεινὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπέριπτε ὡς αὐταπάτη κάθε προσδοκία ἐξένης παρέμβασης ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδας⁵⁰. Ἐνα χρόνο μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ *Διαλόγου* τοῦ Κοραῆ, ὁ Ἀνώνυμος Ἕλληνας, συνεχίζοντας καὶ διευρύνοντας τὴν κριτικὴ τοῦ *Ρωσσοαγγλογάλλου* καταδίκασε εἰδικὰ τὸ νέο δεσποτισμὸ τοῦ Ναπολέοντα καὶ μὲ ὠμὸ ρεαλισμὸ προειδοποιῶσε ὅτι κανένας λαὸς δὲνμποροῦσε νὰ προσδοκᾷ τὴν ἐλευθερία του ἀπὸ τοὺς τυράννους⁵¹.

Τοῦ Κοραῆ ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα δὲν ἦταν μικρότερη καὶ δὲν ἄργησε πολὺ ν' ἀκολουθήσει, θεμελιωμένη μάλιστα στὴ γενικότερη ἀντίθεση τῶν Ἱδεολόγων στὸ Βοναπαρτισμὸ καὶ στὴ δικτατορία⁵². Αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἀπόσταση πὺ τήρησε ἀπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ Βοναπάρτη καὶ τὴν ἀποσιώπηση στὴν αὐτοβιογραφία του τῆς παλαιότερης ἐκκλήσης, πὺ ἐξέφραζε τοὺς ἐνθουσιασμούς του τῶν ἐπαναστατικῶν χρόνων. Οἱ παλιοὶ ἐκεῖνοι ἐνθουσιασμοὶ ὥστόσο, πὺ βρῆκαν διέξοδο στὰ πρῶτα του πολιτικὰ

φυλλάδια, ὁδήγησαν ἕναν ἀπὸ τοὺς σοβαρότερους ἰδεολογικούς ἐπικριτὲς τοῦ Κοραΐ νὰ ὑπαινιχθεῖ ὅτι ὁ Χιωτὴς σοφὸς ὑπῆρξε πράκτορας τῶν Γάλλων, «ξένης κυβερνήσεως ὄργανον»⁵³. Ἡ ἔρευνα ἐντούτοις δὲν μπόρεσε νὰ προσκομίσει ὡς τώρα κανένα στοιχεῖο, πού νὰ τεκμηριώνει μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Ὁ Κοραΐς ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία καὶ ἀπὸ πεποίθηση ἔμεινε μακριὰ ἀπὸ δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Παρὰ τὴ συγκίνηση πού ἐνίωσε γιὰ τὴ σύλληψη καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ῥήγα καὶ τῶν συντρόφων του⁵⁴, παρὰ τὴ δραστηριότητα πού τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀκριβῶς ἀνέπτυξε στὸ Παρίσι ὁ Κωνσταντῖνος Σταματῆς γιὰ νὰ κινήσει τὸ γαλλικὸ ἐνδιαφέρον στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση⁵⁵, παρὰ τὰ ποικίλα ἄλλα διαβήματα στὸ Βοναπάρτη ἀπὸ ἑλληνικούς κύκλους τῆς διασποράς⁵⁶, ὁ Κοραΐς φαίνεται νὰ ἔμεινε ἀμέτοχος σ' αὐτὲς τὶς προσπάθειες. Ἡ καταλυτικὴ φροντίδα

του γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας ἀναλώθηκε, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ζωὴ του, στὴ μοναχικὴ προσπάθεια τῆς νοθέτησης καὶ φωτισμοῦ τοῦ γένους, μὲ τὶς διακυμάνσεις τῶν ἐνθουσιασμῶν καὶ τῶν ἀπογοητεύσεων ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀταλάντευτὴ ἐπιμονὴ τῆς στρατευμένης του πίστης. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ μοναχικοῦ δρόμου καὶ τῆς ἀτομικῆς προσπάθειας καὶ ἡ ἀποφυγὴ ἐμπλοκῶν σὲ συνωμοτικὲς κινήσεις, ἐπαναστατικὲς ὁργανώσεις καὶ ριζοσπαστικούς κύκλους, προσφέρει ἄλλη μιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κοραΐς πίστευε ὅτι ἔπρεπε νὰ προσπελαστῆ τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα. Ὁ φιλελευθερισμὸς αὐτὸς ἦταν τὸ μέγιστο μάθημα, πού ἀποκόμισε ὁ Κοραΐς ὡς «αὐτόπτης τοιοῦτων φοβερῶν πραγμάτων»⁵⁷ κατὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Georges Lefebvre, *The French Revolution*, Νέα Ὑόρκη 1962, τόμ. Α', σ. 97 κ.ἑξ.
2. R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution. I: The Challenge*, Princeton 1959, σ. 439 κ.ἑξ.
3. Lefebvre, *The French Revolution*, σ. 103-105.
4. Βλ. τὴ χαρακτηριστικὴ ἐπιλογὴ τοῦ Paul H. Beik, «The Meaning of Revolution: Seven Testimonies», στὴ συλλογὴ *From the Ancien Régime to the Popular Front. Essays in the History of Modern France in Honor of Shepard Clough*, ἐπιμ. Charles K. Warner, Νέα Ὑόρκη 1969, σ. 23-50.
5. Ἀπὸ τὴν ὀγκώδη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα βλ. τὴν κλασικὴν πραγματεία τοῦ Jacques Godechot, *La Grande Nation: l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789-1799*, Παρίσι 1956, τόμ. Α'-Β' καὶ R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution. II. The Struggle*, Princeton 1964.
6. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* (α' ἔκδοση 1790), Harmondsworth 1968, σ. 148-155, 169-172, 181-185.
7. Thomas Paine, *The Rights of Man* (α' ἔκδ. 1791), Νέα Ὑόρκη 1969, σ. 12-13, 18-24, 32-34, 40 κ.ἑξ. Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς συζήτησης στὴν Ἀγγλία βλ. Alfred Cobban, *The Debate on the French Revolution 1789-1800*, Λονδίνο 1950.
8. Γιὰ μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση βλ. Dominique Bagge, *Les idées politiques en France sous la Restauration*, Παρίσι 1952 καὶ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1979, σ. 187 κ.ἑξ.

9. Norman Hampson, *A Social History of the French Revolution*, Λονδίνο 1963, σ. 155 κ.ἑξ.

10. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, σ. 170.

11. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Mounier καὶ Condorcet βλ. Beik, «The Meaning of Revolution», σ. 26-29, 36-40. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Condorcet διατυπώνονται κυρίως στὴν εἰσήγησή του γιὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1793 καὶ στὴν «ἑνατὴ ἐποχὴ» τῆς *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (α' ἔκδοση 1795). Βλ. ἐπίσης Keith M. Baker, *Condorcet. From Natural Philosophy to Social Mathematics*, Σικάγο 1975, σ. 214-225, 242-244, 260-263, 285-303, 324-325.

12. Βλ. Emmet Kennedy, *A Philosophe in the Age of Revolution. Destutt de Tracy and the Origins of Ideology*, Φιλαδέλφεια 1978, σ. 167 κ.ἑξ.

13. Βλ. γενικά, Bagge, *Les idées politiques en France sous la Restauration*, σ. 25 κ.ἑξ., Roger Soltau, *French Political Thought in the 19th Century*, Νέα Ὑόρκη χ.χ., σ. 32 κ.ἑξ.

14. Βλ. Ἀδαμαντίου Κοραΐ, *Ἀλληλογραφία, Α': 1774-1798*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ κ.ἑ., Ἀθήνα 1964, σ. 100 κ.ἑξ.

15. Ὁπ.π., σ. 118.

16. *Lettres de Coray au protopsalte de Smyrne Dimitrios Lotos sur les événements de la Révolution française, 1782-1793*, μεταφρ. καὶ ἔκδ. Marquis de Queux de Saint Hilaire, Παρίσι 1880. Βλ. σ. xv-xviii γιὰ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη στὰ σχόλια τοῦ Κοραΐ στὴν Ἐπανάσταση. Βλ. ἐπίσης *Lettres inédites de Coray à*

Chardon de la Rochette 1790-1796, εκδ. E. Egger και Queux de Saint Hilaire, Παρίσι 1877.

17. Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine, la Révolution*, τόμ. Β': *La conquête jacobine*, Παρίσι 1881, σ. 138, 192. Στή σ. 138, σημ. 2 ό Taine προτείνει διάρθρωση τής χρονολόγησης έπιστολής του Κοραή, μεταθέτοντάς την από τό 1791 στο 1792.

18. Emile Egger, *L'hellénisme en France*, Παρίσι 1869, τόμ. Β', σ. 292, σημ. 3. 'Ο Egger τοποθετεί τόν Κοραή πολύ εστοχα στο ιδεολογικό φάσμα τής Γαλλικής Έπανάστασης, όταν τόν χαρακτηρίζει στή σ. 393: «disciple de la sage et libérale école de publicistes qui produisit les réformes de 1789 et s'abstint des excès de 1793».

19. Paschalis M. Kitromilides, *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard University 1978, σ. 233 κ.έξ.

20. Κοραή, *Άλληλογραφία*, Α', σ. 127 κ.έξ.

21. "Οπ.π., σ. 139-140.

22. "Οπ.π., σ. 118.

23. "Οπ.π., σ. 198.

24. "Οπ.π., σ. 159.

25. "Οπ.π., σ. 117.

26. "Οπ.π., σ. 293 κ.έξ. 'Η έπιστολή έχει ήμερομηνία 21 'Ιανουαρίου 1793, δηλαδή άνήμερα τής έκτέλεσης του Λουδοβίκου XVI. Αξίζει στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε τις παρατηρήσεις του Albert Camus, *L'homme révolté*, Παρίσι 1951, σ. 149-150, για τις έπιπτώσεις τής βασιλοκτονίας του 1793 στή συλλογική ψυχολογία.

27. Κοραή, *Άλληλογραφία*, Α', σ. 222.

28. "Οπ.π., σ. 247.

29. "Οπ.π., σ. 307.

30. "Οπ.π., σ. 412-413.

31. "Οπ.π., σ. 282. Πβλ. και σ. 267. Βλ. άκόμη 'Ιπποκράτους, *Περί άέρων, υδάτων, τόπων*, εκδ. Α. Κοραή, Παρίσι 1800, τόμ. Α', σ. x-xliv.

32. Κοραή, *Άλληλογραφία*, Α', σ. 141.

33. "Οπ.π., σ. 296-297, 299, 300, 306. 'Ο Malesherbes είναι ένας από τούς άγνωμένους πρωταγωνιστές τής Έπανάστασης, ή σημασία τής πολιτικής σκέψης του όποιο μόλις πρόσφατα έχει άναγνωριστεί. Βλ. George A. Kelly, «The Political Thought of Lemoignon de Malesherbes», *Political Theory*, τόμ. 7, τεύχ. 4 (Νοέμβριος 1979), σ. 485-508. 'Η άναγνώριση τής προσωπικότητάς του από τόν Κοραή συνεπώς άποτελεί άλλο ένα δείγμα τής εύθυκρίας του 'Ελληνα παρατηρητή τής Γαλλικής Έπανάστασης.

34. Βλ. Φ. 'Ηλιού, «Στήν τροχιά τών 'Ιδεολόγων. Κοραής - Daunou - Φουρνάρáκης», *Χιακά Χρονικά*, τόμ. Ι' (1978), σ. 36-68, για λεπτομέρειες τών σχέσεων του Κοραή με τούς 'Ιδεολόγους. 'Η εργασία αυτή όμως δέν προχωρεί σέ άνάλυση τών ούσιαστικών σημείων έπαφής τής σκέψης του Κοραή με την 'Ιδεολογία. Τό θέμα παραμένει άνοιχτό.

35. Κοραή, *Άλληλογραφία*, Α', σ. 282

36. R. R. Palmer, *The Age of the Democratic*

Revolution. II: *The Challenge*, σ. 331.

37. Φ. 'Ηλιού, «'Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα από τήν άλληλογραφία του Κοραή», *Έρανος εις 'Αδαμάντιο Κοραήν*, 'Αθήνα 1965, σ. 77. 'Η έπιστολή συνεπώς του Κοραή πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στο 1796 ή 1797.

38. *Άδελφική Διδασκαλία προς τούς εύρισκομένους κατά πσαν τήν όθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς*, Ρώμη 1798, σ. 26. 'Η έκδοση, όπως και εκείνη τών φυλλαδίων του 1800 και 1801, που άναφέρουν ως τόπο έκδοσης τήν Αίγυπτο και τήν 'Αλεξάνδρεια αντίστοιχα, έγινε στο Παρίσι. Βλ. I. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, νέα έκδ. G. C. Harles, 'Αμβούργο, 1808, τόμ. XI, σ. 563. 'Η πηγή αυτή, με βάση πληροφορίες του Villoison, για πρώτη φορά ταυτίζει τό συγγραφέα τής *Άδελφικής Διδασκαλίας* με τό συγγραφέα του άνωώνιμου *Άσματος* του 1800.

39. *Άδελφική Διδασκαλία*, σ. 47.

40. "Οπ.π., σ. 52-53.

41. "Οπ.π., σ. 40, 50.

42. "Οπ.π., σ. 53-54. 'Ο όρισμός του νόμου που δίνει ό Κοραής βρίσκεται πολύ κοντά σ' εκείνον του Γαλλικού συντάγματος του 1795, άρθρο 6: «La loi est la volonté générale, exprimée par la majorité ou des citoyens ou de leurs representants». Βλ. Jacques Godechot, *Les constitutions de la France depuis 1789*, Παρίσι 1970, σ. 101. 'Ο Κοραής είχε κάθε λόγο να ταυτίζεται ιδεολογικά με τό σύνταγμα αυτό που άντικατέστησε τό ιακωβινικό σύνταγμα του 1793.

43. *Άσμα πολεμιστήριον τών εν Αίγύπτω περι έλευθερίας μαχομένων Γραικών, εν τη κατ' Αίγύπτω 'Ελληνική Τυπογραφία*, 1800, σ. 11. Μετά τήν άβεβαιότητα και τις εικασίες ενός όλόκληρου αιώνα, ή πατρότητα του έργου άποδίδεται όριστικά στον Κοραή από τόν I. Γ. Γεννάδιο, *Κοίσεις και σκέψεις περι τών έπιστολών του άουδιμου Κοραή*, Τεργέστη 1903, σ. 40-51. Στο θέμα επανέρχονται και οι Γ. Γ. Λαδάς, *Βιβλιογραφικά έρευναί αναφερόμεναι εις τά έργα του Άδαμάντιου Κοραή*, 'Αθήνα 1934, σ. 3-28 και Δ. Σ. Γκίνης, *Τά άνώνημα έργα του Κοραή*, 'Αθήνα 1948, σ. 15-18. Για τις ιστορικές συντεταγμένες του κειμένου βλ. Φ. 'Ηλιού, *Άσμα πολεμιστήριον*. *Άνώνημο έργο του Κοραή*, 'Αθήνα 1982, σ. 25 κ.έξ.

44. *Les caractères de Théophraste*, εκδ. Α. Κοραή, Παρίσι 1799, προσφώνηση «Aux Grecs libres de la mer Ionienne», χ.σ. 'Η έκκληση άναδημοσιεύεται στις *Lettres inédites* του 1877, σ. 330-331.

45. *Περί άμαρτημάτων και ποιών πολιτικών θεορονημένων*, μεταφρ. Δ. Κοραή, Παρίσι 1802, άφιέρωση.

46. 'Α. Κοραή, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803, σ. 60. Πβλ. Δ. Θερεϊκνού, *Άδαμάντιος Κοραής*, τ. Γ', Τεργέστη 1890, σ. 08'.

47. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, σ. 61-62.

48. *Τί πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τ.ξ*

παρούσας περιστάσεις; *Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων τῆς Βενετίας ὅταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ αὐτοκράτορος Ναπολέοντος*, Βενετία 1805, σ. 17-20. Ὁ Κοραῆς γράφει μέσα στὸν ἐνθουσιασμό πού ἐπεκράτησε μετὰ τὴν νίκη τοῦ Ναπολέοντα στὸ Austerlitz τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1805 καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ τὸ κλίμα τῆς εὐφορίας πού διαπνέει τὸ διάλογο.

49. Ὁπ.π., σ. 60.

50. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Τὸ κείμενο τοῦ Ρωσσογγλογάλλου», *Ἑλληνικά*, τόμ. 17 (1962), σ. 198-199, ἰδίως στίχοι 354 κ.ἐξ. Σύμφωνα μετὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Μὲ πέντε Ἀγγλοὺς στὴν Ἑλλάδα 1811-1814», *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τόμ. Γ', τεύχ. 10 (Μάιος-Ἰούνιος 1948), σ. 293-300 ὁ στιχουργὸς ἀρνοεῖ τὸ *Διάλογο* τοῦ 1805 τοῦ Κοραῆ.

51. Ἀωνόμου τοῦ Ἑλλήνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἣτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Ἰταλία 1806, σ. 219-222.

52. Βλ. Ἀ. Κοραῆ, «Αὐτοβιογραφία», στοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1953 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη 9), σ. 248-249. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ταῦτιση τοῦ Κοραῆ μετὰ τὴν στάση τῶν Ἱδεολόγων ὑπῆρξε ἀπόλυτη. Βλ. πρόχειρα Georges Lefebvre, *Napoleon*, Νέα Ἰόρκη 1969, τόμ. Α', (1799-1807), σ. 141, 147 καὶ E. Kennedy, *A*

Philosophe in the Age of Revolution, σ. 106, 173-174.

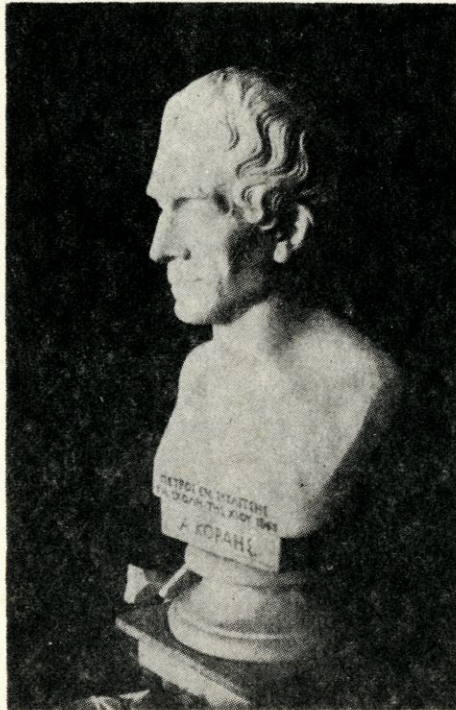
53. Μανουὴλ Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ Θ' αἰῶνα*, Ἀθήνα, 1976, σ. 90.

54. *Ἀδελφικὴ διδασκαλία*, σ. iv-v.

55. Βλ. ἰδίως Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ, «Ἐνέργειες τοῦ Κωνσταντίνου Σταμάτη γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος 1798-1799», *Πρακτικὰ Τριτοῦ Πανιωνίου Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1967, σ. 154-174. Ὁ Σταμάτης, ὅπως καὶ ὁ Κοραῆς, ἄφησε στὴν ἀλληλογραφία του ζωηρὴ τὴ μαρτυρία του γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Βλ. Emile Legrand, *Lettres de Constantin Stamaty à Panagiotakis Kodrikas sur la Révolution française*, Παρίσι 1872.

56. Βλ. S. G. Pappas *La France et la Grèce à l'époque du Directoire*, Ἀθήνα 1907, σ. 14 κ.ἐξ., Λ. Βρανούση, *Ρήγας*, Ἀθήνα 1953 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη 10), σ. 40-48, 59-79, ἰδίως σ. 75-79 καὶ πρὸ πρόσφατα μετὰ νέα στοιχεῖα καὶ ἐπισκόπηση τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας, Ὁλγα Κατσιαρδῆ, «Ἑλληνικὰ διαβήματα στὸν Βοναπάρτη. Ἡ περίπτωσις τοῦ Γεωργίου Παλατίνου», *Ὁ Ἐρασιστής*, τόμ. 14 (1977), σ. 36-68.

57. Κοραῆ, *Ἀλληλογραφία*, Α', σ. 115.

Προτομή τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Τὴν ἐπέσφηρε τὸ 1865 στὴ Σχολὴ τῆς Χίου ὁ Πέτρος Ἐμ. Σκυλίτσης. (Ἀρχεῖο Ἱατροῖστορικοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ Καθηγητοῦ Κ. Γ. Πουρναρόπουλου).

